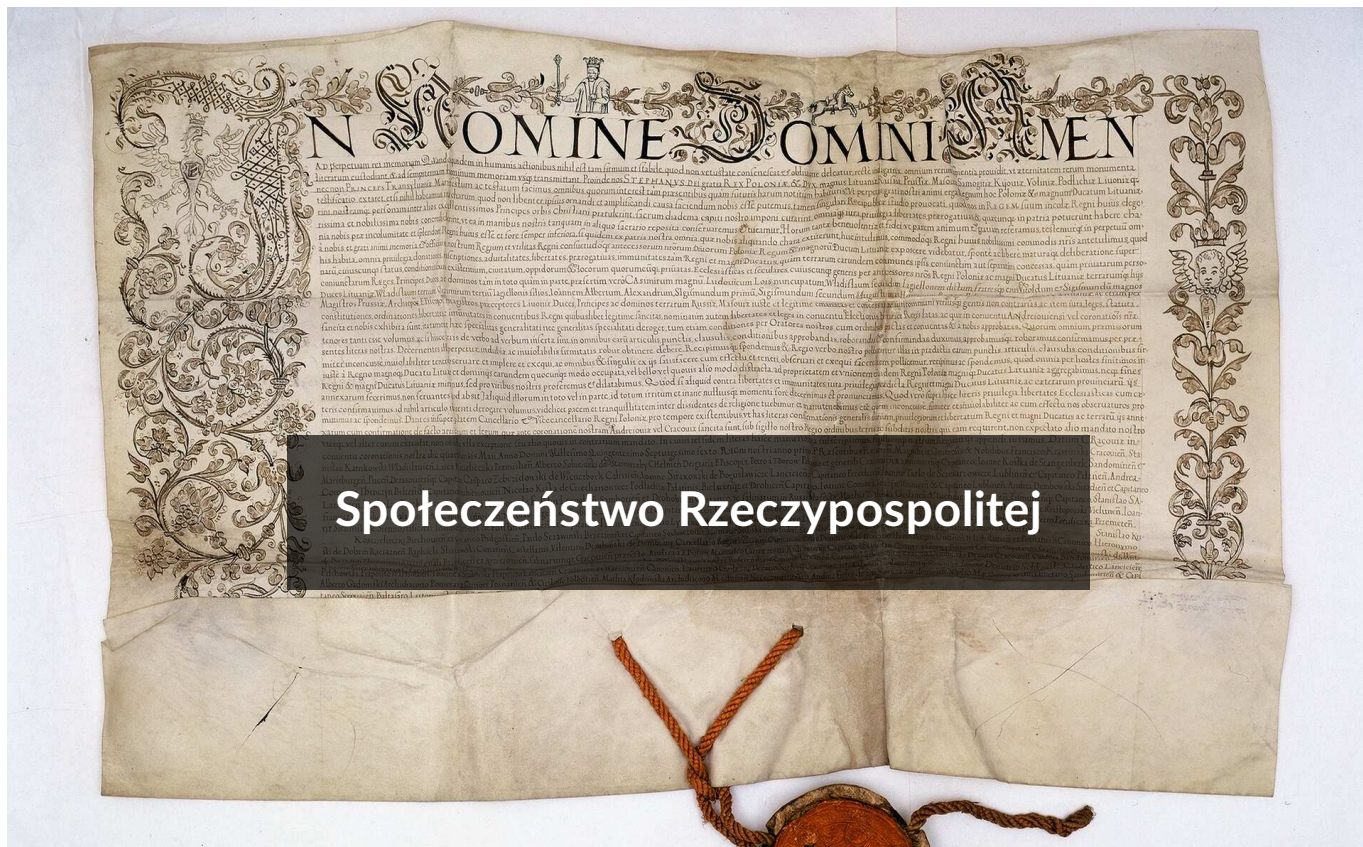

Społeczeństwo Rzeczypospolitej

Potwierdzenie przez króla polskiego Stefana Batorego na sejmie koronacyjnym w 1576 roku praw i przywilejów szlachty Rzeczypospolitej
 Źródło: Wikimedia Commons, a. nn., domena publiczna.

Co wspólnego ma szlachcic z rycerzem? Kogo nazywano 'narodem politycznym' i ile liczyła armia Rzeczypospolitej? Chcesz się dowiedzieć, przeczytaj poniższy tekst.

Szlachta i jej przywileje

Stan szlachecki zaczął się krystalizować stosunkowo wcześniej, wywodząc się od rycerstwa. W różnych krajach powstały analogiczne grupy społeczne i – co ciekawe – mimo różnic kulturowych zdobywały podobne [przywileje](#) ekonomiczne, społeczne i polityczne.

Szlachcic polski w XVIII w.

Źródło: Jean-Pierre Norblin de La Gourdain, akwarela na papierze, Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, domena publiczna.

Spahisi – wojownicy z ciężkozbrojnej jazdy tureckiej z drugiej poł. XVII w.

Źródło: a. nn., *Spahisi – wojownicy z ciężkozbrojnej jazdy tureckiej z drugiej poł. XVII w.*, domena publiczna.

Samuraj w zbroi do walki na miecze; fot. z XIX w.

Źródło: Felice Beato, *Samuraj w zbroi do walki na miecze, XIX w.*, Britannica.

Ćwiczenie 1

Wyszukaj wspólne elementy w prezentowanych przedstawieniach. Zaznacz prawidłowe odpowiedzi.

☐ broń osobista – trzymanie jej w ręku lub w gotowości do wydobywania

☐ nakrycie głowy

☐ dumna lub wojownicza postawa

☐ obuwiu o wysokich cholewkach

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Polecenie 1

Wyjaśnij, dlaczego autorom malowideł broń wydawała się najważniejszym elementem stroju kojarzącym się z elitami. Rozwiń temat, posiłkując się znanymi ci rolami społecznymi, np. rycerza lub zwycięskiego wodza w starożytnym Rzymie.

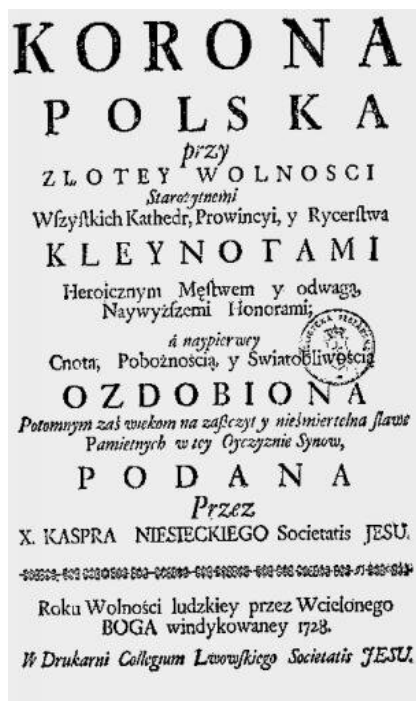
Źródło: Learnetic, licencja: CC BY 4.0.

Broń japońskich samurajów, ekspozycja z końca XIX w. Obok broni także drobne, luksusowe przedmioty codziennego użytku

Źródło: T. Enami, domena publiczna.

W Polsce podstawowym prawem szlachty było posiadanie ziemi oraz czerpanie określonych korzyści z pracy osadzonych na niej chłopów, co było zapłatą za bezpośrednią służbę władcy. Najważniejszą powinnością rycerza-szlachcica była walka, ale musiał

Strona tytułowa jednego z popularniejszych herbarzy księdza Niesieckiego z 1728 r.
Źródło: a. nn., 1728, domena publiczna.

przynależności stanowej, czego potwierdzeniem był spis sporządzony przez Waleriana Nekandę Trepkę [Liber chamorum](#).

on także wykonywać inne czynności w imieniu swojego zwierzchnika: rozstrzygać spory i karać poddanych (sądownictwo patrymonialne), czuwać – jako ramię świeckie – nad przestrzeganiem norm religijnych (patronat kościelny), wspomagać poddanych w przypadku klęsk, organizować prace na rzecz ogółu (państwa lub społeczności lokalnej) – budowę dróg, mostów itd.

Stan szlachecki był zamknięty, czyli wejść do niego można było tylko przez urodzenie lub [nobilitację](#) królewską zaakceptowaną przez sejm. Stosunkowo często jednak fałszowano prawo do

Ćwiczenie 2

Dlaczego szlachtę fascynowała wiedza o powiązaniach rodzinnych i przeszłości poszczególnych rodów? Zaznacz prawidłowe odpowiedzi.

- ☐ Możliwe było ubieganie się o spadek.
- ☐ Łatwiej było o bezpłatne noclegi u rodziny podczas podróży w odległe rejony kraju.
- ☐ Wiadomo było, kto rzeczywiście należy do grona szlachty.
- ☐ Chciała uniknąć związków z najbliższymi krewnymi.
- ☐ Był to element budowy prestiżu i uznania społecznego.
- ☐ W ten sposób ułatwiano kontrolę nad przestrzeganiem „zamknięcia” stanu uprzywilejowanego (zamknięcie stanu – brak możliwości wejścia do niego poza urodzeniem się w nim – z rodziców z danego stanu lub specjalnym nadaniem za aprobatą członków stanu).

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

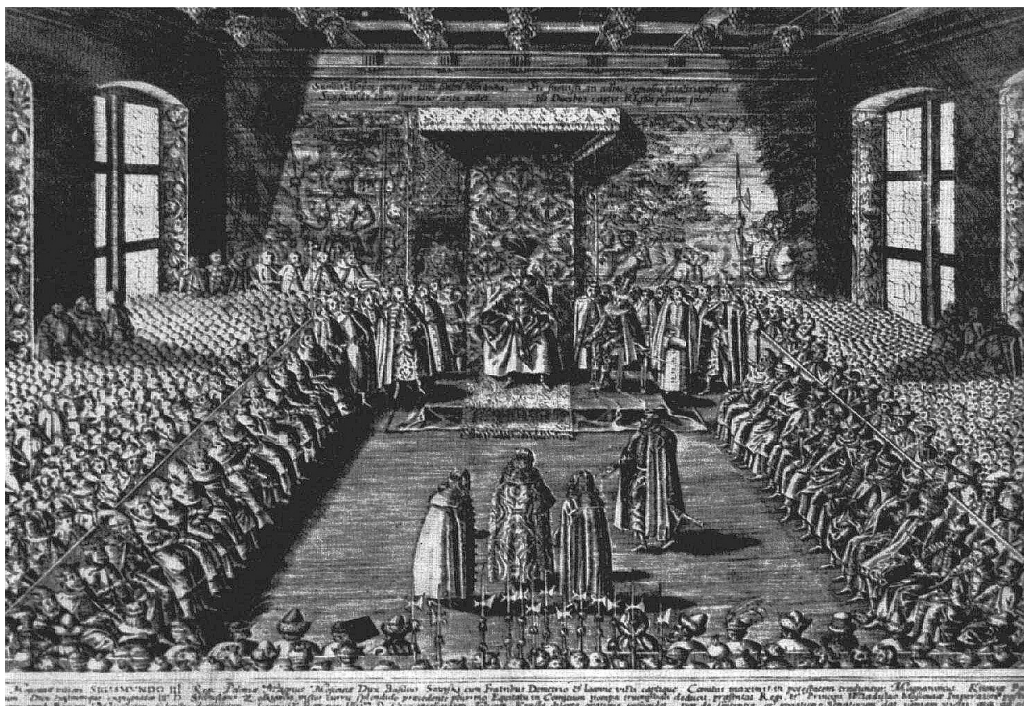
Naród polityczny

Szlachtę określamy często mianem 'narodu politycznego', przez co należy rozumieć posiadanie prawa do współdecydowania o polityce wewnętrznej, a nawet zagranicznej. Praktycznie wynikało to z [immunitetu](#) sądowniczego oraz podatkowego, jaki szlachta zdobyła sobie jeszcze w średniowieczu. Władca nie miał prawa bez wyroku sądowego uwięzić szlachcica, ani też żądać od niego świadczeń pieniężnych od majątków, jakimi dysponował. Jeśli zaistniała taka potrzeba, szlachta musiała wyrazić na to zgodę poprzez swoją reprezentację stanową (sejmiki i sejm).

Zebranie szlachty – ilustracja do sceny z „Pana Tadeusza” A. Mickiewicza

Źródło: Michał Elwiro Andriolli, grafika, domena publiczna.

Sejm warszawski 1611 r. – prezentacja wziętego do niewoli cara Szujskiego

Źródło: Tomasz Makowski, 1613, Biblioteka Narodowa, domena publiczna.

Sytuacja w Polsce nie różniła się od sytuacji w innych krajach europejskich, choć np. we Francji ograniczenia podatkowe dotyczyły bezpośrednio szlachty, ale już nie poddanych mieszkających w ich dobrach.

Szlachta w Polsce według prawa była jednorodną, niezróżnicowaną grupą. Stąd nie było w Rzeczypospolitej tytułów, poza dwoma wyjątkami. Przedstawiciele dawnych ruskich rodów książęcych oraz ci, którzy zdobyli tytuły zagraniczne przed aktem unii lubelskiej mogli posługiwać się nimi nadal. Wszyscy inni, nawet jeśli uzyskali tytuły, w Polsce nie powinni ich używać. Ta względna równość była oczywiście pozorna, bo szlachta była silnie zróżnicowana majątkowo. Do elity zaliczano tzw. magnatów – posiadających wielkie majątki i pełniących wysokie godności państwowe (senatorskie). Szczególne znaczenie miała tzw. średnia szlachta, posiadająca dobra wielkości 1-2 wsi i aktywnie uczestnicząca w życiu lokalnym i krajowym.

Posiadłości polskich magnatów w XVI-XVII wieku

Źródło: Krystian Chariza i zespół, licencja: CC BY-SA 3.0.

Królestwo Polskie i Wielkie Księstwo Litewskie w okresie panowania Władysława Jagiełły

Źródło: Krystian Chariza i zespół, licencja: CC BY-SA 3.0.

Ćwiczenie 3

Porównaj mapy znajdujące się powyżej i zaznacz, w którym z członów Rzeczypospolitej znajdowała się zdecydowana większość włości magnackich.

☐ w Wielkim Księstwie Litewskim

☐ w Królestwie Polskim

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Ćwiczenie 4

Sprawdź, skąd przed unią lubelską 1569 r. wywodziły się rody wymienione w legendzie lub w opisie mapy: Posiadłości magnaterii w Rzeczypospolitej w XVII wieku.

Królestwo Polskie

Wiśniowieccy

Zamoyscy

Zasławscy

Radziwiłłowie

Zbarascy

Litwa właściwa

ziemie ruskie Wielkiego Księstwa Litewskiego

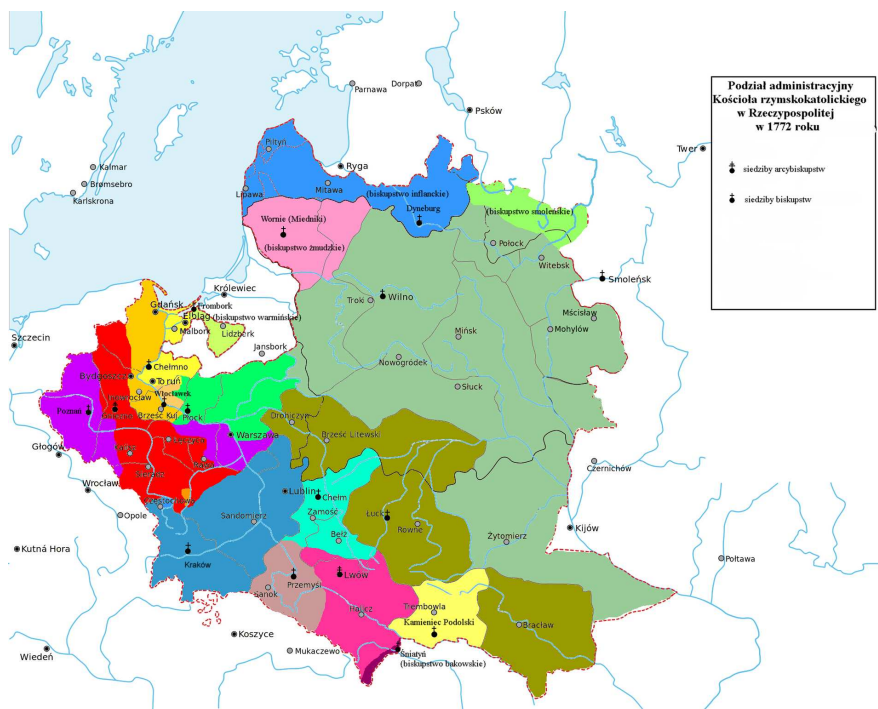
Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Polecenie 2

Wyjaśnij, dlaczego rozrost wielkiej własności ziemskiej sprzyjał umocnieniu demokratycznego parlamentaryzmu. Zapisz swoją odpowiedź.

Źródło: Learnetic, licencja: CC BY 4.0.

Katolicyzm był religią panującą w Rzeczypospolitej, co znaczy, że cieszył się specjalnymi przywilejami i uprawnieniami politycznymi i społecznymi. [Kler](#) katolicki stanowił odrębny stan. Miał własne sądownictwo i ograniczony immunitet podatkowy. Do pewnego stopnia brał też udział w życiu politycznym. Przedstawiciele wyższej hierarchii kościelnej, czyli biskupi, wchodziłi w skład senatu i pełnili wysokie urzędy państwowe kanclerza lub podkanclerzego. Niższe duchowieństwo nie było reprezentowane w sejmie, choć ten często żądał od niego świadczeń pieniężnych, mimo obowiązującego generalnie zwolnienia (immunitetu). Najczęściej duchowni uchwalali wówczas tzw. 'subsidium charitativum' (datek, wspomnienie dobrowolne, łaskawe), co miało podkreślać dobrowolny charakter tego świadczenia.

Podział administracyjny Kościoła rzymskokatolickiego w Rzeczypospolitej w 1772 r.; wszyscy biskupi tego kościoła automatycznie wchodziłi do senatu

Źródło: Maciej Szczepańczyk, licencja: CC BY-SA 3.0.

Polecenie 3

W oparciu o powyższą mapę z granicami diecezji katolickich oraz dotychczasową wiedzę wskaż na tej mapie tereny:

- Polski w okresie pierwszych Piastów,
- Polski w okresie panowania Kazimierza Wielkiego,
- Wielkiego Księstwa Litewskiego,
- zakonów rycerskich nad Bałtykiem.

Ćwiczenie 5

Zaznacz, które z podanych poniżej wypowiedzi określają rolę Kościoła katolickiego.

☐

Nie interesował się historią kraju, co dawało czas by zajmować się innymi sprawami kościelnymi.

☐

Był ściśle powiązany z władzą polityczną, gdy władcy powiększali zasięg swojej władzy następowała też ekspansja administracji katolickiej.

☐

Był elementem stabilizującym politycznie.

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Stan duchowny rekrutował swoich członków z innych stanów, choć szlachta zdołała sobie zapewnić nieformalną wyłączność na pełnienie wyższych godności kościelnych (np. kanoników, biskupów, opatów i profesorów uniwersytetów uznawanych też za instytucje na poły kościelne).

Przywilejami cieszyło się jednak tylko duchowieństwo katolickie. Duchowni innych wyznań, zwłaszcza prawosławni (nawet grekokatolicy), protestanci i Żydzi uznawani

byli za członków innych stanów. Chrześcijanie wschodni bez powodzenia starali się o dopuszczenie biskupów (władyków) do senatu.

Mieszczaństwo – wielki nieobecny?

Od czasów średniowiecza odrębnym stanem było mieszczaństwo. Cieszyło się ono immunitetem sądowym, co oznacza, że mieszczan sądziły własne sądy. Mieszczanie płacili także odrębne podatki, najczęściej mające charakter pośredni, czyli pobierane były np. od spożycia chleba, mięsa, czy piwa lub wina.

Zasadniczym problemem miast Rzeczypospolitej Obojga Narodów była religia. Praktycznie pełnię praw miejskich w Koronie mogli posiadać tylko katolicy. Prawosławni, Ormianie, Żydzi a nawet unicy (grekokatolicy) funkcjonowali często w obrębie tzw. nacji. Najdłużej broniący tych praktyk Lwów otworzył drogę do równouprawnienia unitom w 1745 r.

Na Litwie prawosławni, a później także unicy posiadali jednakowe prawa. Niejednokrotnie wprowadzano nawet parytet, czyli minimalną liczbę rajców z obu religii. Także miasta pruskie – zdominowane przez niemieckojęzycznych luteran – od połowy XVI w. posiadały przywileje religijne, które wręcz dyskryminowały w katolickiej Rzeczypospolitej wyznawców 'religii panującej'.

W Polsce było stosunkowo mało miast dużych, a w dodatku miały one mały wpływ na decyzje polityczne. W sejmie uczestniczyć mogli – i to tylko z głosem doradczym – wyłącznie w sprawach miast – przedstawiciele wybranych dużych miast pruskich: Gdańska, Elbląga i Torunia, a ponadto stołecznych: Krakowa, Wilna oraz Poznania, Lwowa, Kamieńca Podolskiego czy Lublina.

Polecenie 4

Dowiedz się, kiedy zostało założone miasto, w którym mieszkasz, lub to od którego dzieli cię najmniejszy dystans (odległość). Jeśli powstało ono przed XIX w., spróbuj ustalić, gdzie znajdowało się w nim miejsce do handlu. Czy zachowały się jakieś ślady po nim w układzie ulic, placów, w nazwach i w tradycji?

Źródło: Learnetic, licencja: CC BY 4.0.

Jeśli chcesz wiedzieć więcej

Film dostępny pod adresem </preview/resource/ReDU3WbubFHtd>

Wzajemne przenikanie kultury szlacheckiej i mieszczańskiej

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., domena publiczna.

Nagranie video. Pojawia się dr hab. Filip Wolański z Uniwersytetu Jagiellońskiego. Mężczyzna o długich, siwych włosach w okularach siedzi w jasnym pomieszczeniu. W tle biała ściana, powieszone na niej fragmenty grafik, biała kanapa i wzorzyste poduszki. Film kończy się planszą z napisami: wystąpił dr hab. Filip Wolański,

scenariusz i realizacja Contentplus.pl, na zlecenie Uniwersytetu Wrocławskiego, w ramach projektu "E-podręczniki do kształcenia ogólnego".

Film dostępny pod adresem </preview/resource/RLWqXWD6uQHx7>

Konsekwencje społeczne przenikania się kultury szlacheckiej i mieszczańskiej

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., domena publiczna.

Nagranie video. Na początku wyświetla się plansza z tytułem: „Konsekwencje przenikania się kultury szlacheckiej i mieszczańskiej”. Następnie pojawia się dr hab. Filip Wolański z Uniwersytetu Jagiellońskiego. Mężczyzna o długich, siwych włosach w okularach siedzi w jasnym pomieszczeniu. W tle biała ściana, powieszone na niej fragmenty grafik, biała kanapa i wzorzyste poduszki. Film kończy się planszą z napisami: wystąpił dr hab. Filip Wolański, scenariusz i realizacja Contentplus.pl, na zlecenie Uniwersytetu Wrocławskiego, w ramach projektu "E-podręczniki do kształcenia ogólnego".

Chłopi

Najlichnijszym stanem w Polsce był, podobnie jak w całej Europie, stan chłopski. Chłopi stanowili w XVI w. nieco mniej niż 70% ogółu mieszkańców. Podobnie jak całe społeczeństwo, byli mocno zróżnicowani. Najważniejszą, ale też najlichniejszą grupę stanowili tzw. [kmiecie](#), czyli użytkownicy ziemi królewskiej, kościelnej, szlacheckiej bądź mieszczańskiej. Posiadane przez nich gospodarstwo w teorii powinno mieć jeden łan, czyli od ok. 17 do 24 ha. W wyniku podziałów często posiadali jednak np. pół łana. Od tego świadczone były [powinności](#) – w pieniądzu, naturze i w robociźnie. Chłopi w Polsce byli [poddani](#), nie mogli swobodnie opuszczać użytkowanego gospodarstwa.

W miarę rozwoju gospodarki folwarcznej coraz ważniejszy dla właściciela ziemskiego był obowiązek świadczenia [pańszczyzny](#), który stale się powiększał, by sięgać nawet kilku dni od łana w tygodniu. Oznaczało to, że kmieć musiał wysłać jednego ze swoich parobków (niekiedy jednego z synów) do pracy na 'pańskim'.

W najtrudniejszej sytuacji pozostawali ci mieszkańcy wsi, którzy nie posiadali własnego gospodarstwa: zagrodnicy, chałupnicy oraz komornicy. Posiadali oni jedynie odpowiednio niewielki ogród, chałupę lub wynajęte u kmiecia mieszkanie (komorę). Stanowili blisko $\frac{1}{4}$ wieśniaków i zmuszeni byli do pracy w folwarku lub u bogatych chłopów w zamian za pieniądze lub środki do życia.

Swoistą elitę stanowili na wsi wiejscy rzemieślnicy: karczmarze, młynarze i kowale.

Kozacy – nowy stan?

Największym problemem politycznym w czasach Rzeczypospolitej okazali się Kozacy. Zastosowanie tych oddziałów do oficjalnych działań zbrojnych, np. przez Stefana Batorego pod koniec XVI w., spowodowało wzrost ich aspiracji i zabiegi o zaliczenie ich do wojsk stałych oraz wyłączenie z tradycyjnego systemu stanowego. O wielkość tzw. '[rejestr](#)' i uzyskanie statusu odrębnego stanu walczono praktycznie do końca powstania Chmielnickiego w poł. XVII stulecia. Przeciwna takiemu rozwiązaniu była szlachta, choć jej sprzeciw nie wynikał tylko z poczucia zagrożenia konkurencją, bardziej z obawy przed 'otworzeniem stanu'. Każdy, kto chciałby zostać szlachcicem,

mógłby zbiec i jako [Kozak](#) przejść w szeregi szlachty. Stąd ze strony polskiej ciągle postulaty ścisłego określenia, w jakiej ilości i kto personalnie zostałby wciągnięty do rejestru kozackiego. Miał to też być akt jednorazowy, a nie powtarzany proces.

Porozumienie na takich zasadach okazało się jednak niemożliwe do zrealizowania.

Rada kozacka na Siczy. Obraz A. Owieczkina prezentowany był w Muzeum na wyspie Chortycy
Źródło: a. nn., domena publiczna.

Ćwiczenie 6

Przyjrzyj się ilustracji „Rada kozacka na siczy”, odnoszącej się do stanu szlacheckiego i odpowiedz na pytanie: z jakich przyczyn na prezentowanym obrazie tak silnie eksponowane było różnego rodzaju oręż. Zaznacz prawidłową odpowiedź.

- ☐ Z powodu zagrożenia atakiem.
- ☐ Z powodu aspiracji Kozaków do awansowania do stanu szlacheckiego, który szczycił się swoją bronią.
- ☐ Z powodu zdenerwowania, jakie wywołał przemawiający.
- ☐ Prezentowane były łupy wojenne.

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Żydzi

Podobnie jak żyjący na terenie Rzeczypospolitej Tatarzy i Ormianie, również Żydzi sytuowani byli w strukturach społeczeństwa jako mniejszość religijna lub narodowa. Jednak wyodrębnienie sędownicze oraz przypisane im specyficzne funkcje każą raczej widzieć w nich rodzaj stanu. Dla Żydów, rezerwowano niewielkie pola aktywności gospodarczej, które teoretycznie nie mogły być zajęte przez chrześcijan. We wczesnym średniowieczu był to przykładowo handel niewolnikami lub dalekosiężny handel towarami luksusowymi. Później natomiast potępiana przez Kościół sfera obrotu pieniądzem

Stroje Żydów z Polski w XVII i XVIII w.

i kredyt. Ponieważ jednak drobne pożyczki (rodzaj lombardu) związane były z zastawami w postaci używanych rzeczy, godzono się też na prowadzenie przez Żydów handlu starzyzną. Stąd wynikały uprawnienia do [handlu obwoźnego](#) na terenach wiejskich i w miastach. Także dzierżawa (arenda) karczm czy całych folwarków szlacheckich traktowana była jak rodzaj pożyczki pod zastaw przyszłych dochodów.

Pomyślność społeczności żydowskiej wynikała z dobrej koniunktury gospodarczej w jakiej znajdowała się Rzeczpospolita i była przyczyną rosnącej niechęci ze strony szlachty i mieszczaństwa.

W okresie Rzeczypospolitej Obojga Narodów ukształtował się samorząd Żydów polskich – tak zwany Sejm Czterech Ziem. Była to unikatowa instytucja, nieznana w innych krajach Europy. Podstawową jego funkcją było pobieranie podatków od gmin żydowskich. Poza tym zajmował się Sejm Czterech Ziem kwestiami administracyjnymi, społecznymi i religijnymi gmin żydowskich.

Trudno jest oszacować liczbę ludności żydowskiej. Historycy piszą o liczbach od 30 tys. do 300 tys. w XVI w. i wzroście od ok. 750 tys. w poł. XVIII w. aż do 800 tys. w chwili upadku państwa. W większości stanowili oni społeczność miejską, konkurującą z mieszczanami i dominacją szlachty.

Wojsko

W teorii podstawę obronności kraju stanowił obowiązek wojskowy spoczywający na szlachie, czyli [pospolite ruszenie](#). Podobnie jak w innych krajach nowożytnych najskuteczniejsze było jednak wojsko zawodowe. Z powodu niechęci szlachty do świadczeń podatkowych i z obawy przed ewentualnymi skutkami politycznymi rozbudowy armii podporządkowanej siłą rzeczy władcy, szlachta blokowała takie projekty. Najdobitniej pokazały to postanowienia [sejmu niemego](#) z 1717 r., blokujące reformy wojskowe Augusta II.

Piechur armii saskiej z okresu Augusta II Mocnego

Źródło: a. nn., domena publiczna.

Polecenie 5

Wymień skutki gospodarcze jednorodnego umundurowania i uzbrojenia. W jaki sposób możliwe było uszycie np. 100 tys. kurtek wojskowych? Czy mógł robić to pojedynczy rzemieślnik?

Źródło: Learnetic, licencja: CC BY 4.0.

Polecenie 6

Rzeczpospolita dysponowała stałą armią liczącą np. 18 tys. żołnierzy. Napisz, czy skutek ekonomiczny był analogiczny jak w przypadku armii pruskiej.

Źródło: Learnetic, licencja: CC BY 4.0.

Wojska zawodowe miały różny skład społeczny, choć kadrę oficerską i jazdę z reguły stanowiła szlachta. Piechurzy oraz cały personel pomocniczy wywodzili się ze grup plebejskich. Ważne było jednak, że żołnierze, podlegając odrębnym sądom, wyłączeni byli z powszechnego sądownictwa. Kariera w armii stawała się też dobrą trampoliną do awansu społecznego i przełamania barier stanowych.